

ELŐSZÓ

BONDÁR MÁRIA

A jelen kötetben a legújabb nagy temető feldolgozását adjuk közre szerzőtársaimmal. Egy olyan temetőét, amely Budakalász és Pilismarót-Basaharc után a harmadik legnagyobb temető a késő rézkorból, és a birituális temetkezési helyek sorában Budakalász után a második helyet foglalja el.

A temető jelentőségét a késő rézkori temetkezések rövid áttekintésével mutatom be az alábbiakban.

Magyarországon az első hitelesen feltárt, önálló badeni sír 1892-ben került napvilágra Petőházán.¹ A 19. században ismertté vált további temetkezések szórványos adatok, amelyek az adott korszakban nem is kaptak kellő hangsúlyt. Ekkor még nem a kontextus volt a lényeg, hanem a leletek. Megemlítették az emberi csontokat, hamvakat, amelyeket rendre amatőrök találtak meg, akik ezeket rögtön ki is kapták a földből és keresték az értékesebb tárgyakat, a csontokra nem fordítottak figyelmet, nem is gyűjtötték be azokat. A korszak régészei, történészei, nagy tudású papjai a leletek megőrzésére és leírására helyezték a hangsúlyt, amelyekhez saját elképzelésüket is hozzáfűzték.

A két világháború között helyi gyűjtőknek köszönhetően néhány jelentősebb lelőhelyről is múzeumba kerültek a leletek (Úny, Viss, a badeni kultúra egy-egy jellegzetes, máig nem kellően tisztázott horizontjának névadói). Kisebb ásatásokon is feltártak temetkezéseket és fontos lelőhelyek váltak ismertté Morvaországban (Jevisovice), Ausztriában (Ossarn, Baden bei Wien Königshöhle). A korszakban megélénkült a kutatás, a hasonló leletek előkerülése a kronológiai összefüggések keresését eredményezte. Európa régészetével több összefoglaló munka is foglalkozott.²

Banner János szisztematikusan gyűjtötte a magyarországi múzeumokban a badeni kultúra leletanyagát és publikálta azokat a különböző múzeumi évkönyvekben. Az ismert magyarországi temetkezéseket magyarul, majd németül is megjelent tanulmányának egy-egy lábjegyzetében gyűjtötte össze, amelyeket ekkor még ő is badeniként említett a névadó Bécs melletti barlang alapján.³

A negyvenes évek végén, ötvenes évek első felében egy-egy sír, vagy sírnak tartott edénylelet több helyen is előkerült, és jelentős temetkezési helyeket is feltártak.

A Korek József által 1949-ban feltárt és publikált 40 síros alsónémedi temető időszerűvé tette az ismert temetkezések újabb áttekintését.⁴ Az alsónémedi temető ekkor a legnagyobb sírszámú szakrális hely volt a Kárpát-medencében, amelyet Korek József 1951-ben publikált is.⁵ Ez a cikk az első komplex temetőfeldolgozás a magyarországi rézkorból. Korek József a temető régészeti anyagát, Nemeskéri János az embertani maradványokat, Bökönyi Sándor az állatcsontokat elemezte. Meznerics Ilona a sírokban talált dentáliumgyöngyök fajmeghatározását, Szepesi Károly a rézgyöngyök anyagának kémiai összetételét vizsgálta. A publikáció úttörő jelentőségű volt egy olyan kutatási időszakban, amikor elsősorban az edényekre koncentráltak a régészek.

Alsónémedi nem sokáig volt a legnagyobb sírszámú késő rézkori temető. Az első helyet átvette egy másik Pest megyei temető. Budakalász-Luppa csárda lelőhelyen 1952-ben homokbányászásakor sírokat találtak. 1952-től kilenc feltárási szezon alatt a homokkitermeléssel összehangoltan napvilágra került

¹ BELLA 1892.

² MENGHIN 1921; BAYER 1928; CHILDE 1929; EISNER 1933; BÖHM 1941.

³ BANNER 1940, 53; BANNER 1942. 59.

⁴ KOREK 1951, 41–42.

⁵ KOREK 1951, antropológiai feldolgozással.

Közép-Európa mindmáig legnagyobb sírszámú késő rézkori birituális temetője, összesen 436 badeni sírral, amelyet Soproni Sándor tárt fel.

1952-ben került elő két sír Vörsön. A mindmáig egyedülálló vörsi 2. sz. sírt, a halott fején a rézdiadémmal, Pekáry Tamás régész tárt fel és dokumentálta.

Ebben az időszakban fejezte be országos anyaggyűjtését Banner János a badeni kultúrát feldolgozó monográfiájához, amely 1956-ban jelent meg. A kötetben olvasható az első nagyobb áttekintés az ismert temetkezésekről – Budapest, Andor u. Tress gyár (7 sír), Hódmezővásárhely-Bodzáspart (7 sír), Fonyód-Bézsénypuszta (11 sír) – és a háború után feltárt lelőhelyekről. A kötetben szerepel a budakalászi temető első 115 sírjának közlése Soproni Sándortól, a palotabozsoki 8 sír feldolgozása Török Gyulától, az alsónémedi temető térképe és egy rövid címszó a lelőhelyről (215. lh.), valamint Korek József táblái. A kézirat lezárása előtt, az utolsó pillanatban még bekerülhetett a publikációba a vörsi két sír és a diadém.⁶

A monográfia megjelenése után két évvel, 1958-ban Kalicz Nándor leletmentésén, Centeren került elő 7 sír. A 3. számúban láttak napvilágot a híres ember alakú temetkezési urnák, amelyek a kutatás akkori állapota szerint komoly kronológiai szinkront jelentettek Trójával, felvázolva egy kis létszámú népcsoport Kárpát-medencébe való menekülését.⁷ Ez a feltételezés azóta a kutatástörténet lapjaira került, a jelenleg elfogadott kronológia szerint a trójai település Kr. e. 3500–3000 között még nem létezett.⁸

1958–1962. között a mezőcsáti kettős rítusú temető feltárására került sor, ahol 14–17 sírt azonosított Patek Erzsébet és Kalicz Nándor.⁹

A következő három évtized kiemelkedő temetkezései Pilismarót–Basaharcon (1967, 1969–1972),¹⁰ Szigetszentmártonban (1972),¹¹ Balatonbogláron (1980)¹² kerültek elő.

Az ezredforduló utáni évtized nagyberuházásai során a badeni temetkezések száma is szaporodott, általában egy-egy, vagy néhány sírt említenek az előzetes közlemények. A legnagyobb temető 23 sírral Balatonlelle–Felső-Gamász lelőhelyen került elő 2002-ben.¹³ A nagyfelületű ásatások legfőbb eredménye a temetkezések szempontjából a telepgödörökben talált emberi temetkezések ugrásszerű növekedése volt, amelyeket Horváth Tünde gyűjtött össze.¹⁴ Az alsónémedi, budakalászi vagy pilismaróti temetőhöz hasonló jelentőségű, önálló temetőt ekkor nem találtak az újabb feltárások során. Hasonló a helyzet a szomszédos országokban is.¹⁵

A rézkori temetkezésekről írott nagyobb összefoglalás Nevizánsky Gábor érdeme, aki 62 lelőhelyről¹⁶ gyűjtötte össze a badeni kultúra temetkezéseit. 25 szlovákiai, 1 romániai, 1 jugoszláviai és 34 magyarországi lelőhelyről közölte a legfontosabb információkat. Regiszterét újabb lelőhelyekkel egészíthettem ki.¹⁷ A badeni kultúra kutatási helyzetét áttekintő munkámban további lelőhelyekkel gyarapíthattam a temetők inventáriumát.¹⁸ 2010-ben látott napvilágot Claudia Sachße doktori

⁶ BANNER 1956, 324. lh. Taf. 87. 4.

⁷ KALICZ 1963.

⁸ BACHHUBER 2014, KRAUB 2014.

⁹ KALICZ 1999.

¹⁰ TORMA 1973.

¹¹ KALICZ 1976. Az egyik sírban egy újabb kocsimodell került elő.

¹² HONTI 1981.

¹³ Sófalvi András ásatása, feldolgozta Nagy Borbála (NAGY 2010).

¹⁴ HORVÁTH 2004.

¹⁵ SAVA 2008, 69, SPASIĆ 2010, HORVÁTHOVÁ 2010, KRUMPEL 2012.

¹⁶ NEVIZÁNSKY 1985. Abb. 1, 265–269.

¹⁷ BONDÁR 1987, 48.

¹⁸ BONDÁR 2002b, 13. 23. jegyzet.

disszertációja a badeni kultúra temetkezéseiről,¹⁹ amely 2000-ben Magyarországon is végzett, nagyon gondos, alapos adatgyűjtés után született meg. A kétkötetes munka hagyományos módszertannal készült katalógus és értékelés.

A késő rézkor rendkívül sokszínű temetkezéseit röviden áttekintve láthatjuk azt az információ bázist, amelyre a különböző feltételezések, elméletek és máig élő tévhitek épültek.

A Kárpát-medence mindmáig egyedülálló sírszámú, nagy jelentőségű két temetőjének – Budakalász és Pilismarót-Basaharc – feldolgozására azonban csak jóval később került sor.

A budakalászi 436 síros, birtuális temető feldolgozását Raczky Pál felkérésére, vele közösen kezddhettem meg 2002-ben. A teljes anyag revízióját elvégezve, újra restauráltatva az anyagot születtek meg a fotók és rajzok.²⁰ A régészeti (Bondár Mária), antropológiai (Köhler Kitti) és archaeozoológiai (Gál Erika) feldolgozáson kívül ennél a temetőnél szerény mértékben már lehetőségünk volt radiokarbon vizsgálatra 14 sírból Bécsben, amelyet Siklósi Zsuzsa elemzett. A Régészeti Intézetben 2003-ben létrejött archaeogenetikai laboróriumban hat kettős sírból vett mintát vizsgáltak a temetőből (Csősz Aranka), a Magyarországon akkor még ugyancsak gyerekcipőben járó módszerekkel. A gyöngyöket és malakológiai anyagot is meg tudtuk vizsgáltatni (Sümegei Pál, Demény Attila) és a kőeszközöket is szakemberrel dolgoztathattuk fel (Cs. Balogh Éva). A gyöngyöket stabilizatópos elemzéssel is vizsgálták az MTA Geokémiai Intézetének kutatói. Az edénykészítés technikájának néhány jellemzőjét a kötet rajzait is készítő Gucci László mutatta be röviden. A temető értékelését Raczky Pál írta. A kötet – több OTKA pályázat támogatásával – az ELTE BTK Régészettudományi Intézet és az MTA Régészeti Intézet közös kiadványaként jelent meg a Pytheas Kiadó gondozásában 2009-ben.

A Pilismarót-basaharci 110 síros hamvasztásos rítusú temetőt a budakalászihoz hasonló módon tudtuk szerzőtársaimmal OTKA támogatásból feldolgozni. Itt is újra kellett restaurálni az anyagot. Nem kellett újrafotóztatni a Torma István által korábban készített, intézeti fotósok által megörökített leletanyagról publikációs minőségű felvételek voltak. Rajzoltatni kellett viszont az anyagot.²¹ A temető régészeti (Bondár Mária), antropológiai (Köhler Kitti) és archaeozoológiai (Gál Erika) feldolgozása mellett 11 sírból készült radiokarbon mérés Glasgow-ban, amelyet Derek Hamilton elemzett a kötetben. A sírokból előkerült pattintott kőanyagot is szakember dolgozta fel (T. Biró Katalin). Archaeogenetikai mintavétel nem történhetett a hamvasztott sírokból. A kötet 2015-ben jelent meg Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet kiadásában az *Archaeolingua* Kiadó gondozásában.²²

2015-ben látott napvilágot a vörsi diadém újraértékelése is:²³ a valódi lelőhely kiderítése, a koponyából vett radiokarbon minta alapján megtörtént a korhatározás, és genetikai módszerrel végre kiderült, ki viselte a diadémot.²⁴ A tárgyról új fémvizsgálatokat is végeztem és a készítési technikáról is sikerült műszeres vizsgálatokkal többet megtudni.²⁵

E kutatási előzmények után – a 2018-ban elnyert NKFI pályázatomban anyagot gyűjtve – 2020-ban szereztem tudomást egy új, nagy sírszámú birtuális temetőről, amely Balatonszentgyörgy-Faluvégi dűlő 2. sz. lelőhelyen került elő (*I. kép*). Molnár István és Somogyi Krisztina tárta fel a badeni kultúra 76 sírját 2017-ben, amelyet feldolgozásra megkaptam a kollégáktól, ezúton is köszönöm a lehetőséget.

A munkát 2021 elején kezddhetük meg, az akkor már élesedő Covid-helyzetben. Ebben a kötetben a temető katalógusát és az ehhez szorosan kapcsolódó feldolgozásokat adjuk közre.

¹⁹ SACHBE 2010.

²⁰ BONDÁR 2009, 14–28.

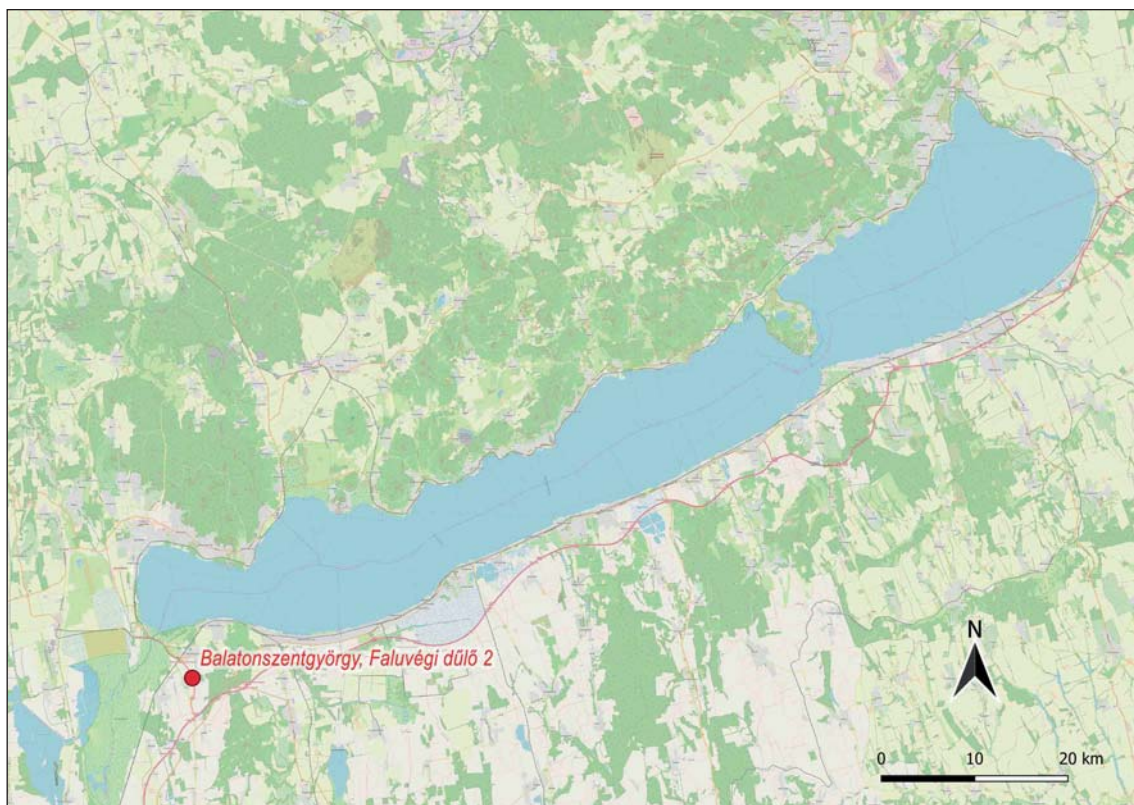
²¹ BONDÁR 2015, 9–26.

²² BONDÁR 2015.

²³ BONDÁR 2015a, BONDÁR 2015b.

²⁴ LIPSON *et al.* 2017.

²⁵ BONDÁR 2019, 72–73.

1. kép: A lelőhely (térkép: Jakucs János)

A régészeti (Bondár Mária és Somogyi Krisztina), antropológiai (Rácz Piroska), archaeozoológiai (Gál Erika) feldolgozást a pattintott kőanyag (Marton Tibor) és a malakológiai leletek (Sümegei Pál) elemzésével, valamint a sírok kőborításából eltett néhány kő geológiai vizsgálatának (Miklós Dóra Georgina) eredményeivel és a genetikától várható lehetőségek rövid ismertetésével (Gerber Dániel) bocsátja útjára a szerzői gárda.

A régészeti feldolgozáson túlmutató rejtett információkat, a még folyamatban lévő bioarchaeológiai (elsősorban a radiokarbon korhatározás, archaeogenetikai és a táplálkozásra, születési helyre mutató izotópkémiai) elemzéseket több intézmény kutatóival együtt végezzük. E komplex feldolgozás és kiértékelés eredményeit az összes vizsgált temetkezéssel együtt, *A Kárpát-medence késő rézkori temetkezéseinek komplex elemzése* c. 2023-ban megjelenő kötetben publikáljuk.

A kötet leíró részeiben a nagyfelületű ásatások dokumentálásánál alkalmazott 'stratigráfiai egység' számot (str/STR vagy strat. szám) használtuk, amely az ásatási felületen észlelt jelenség első azonosítója és leíró lapja (SEL) végigkíséri a dokumentációs folyamatot. Ez nem feltétlenül azonos a későbbi objektum vagy sírszámmal, mert a feltárás során válik egyértelművé, hogy az első számozásból (str.) mennyi alkot összetartozó egységet, egy-egy gödör, ház, árok, temetkezés stb. részét. Az ásatáson előkerült és elcsomagolt leletekre vonatkozó információkat ún. leletkísérő lapokon (LK.) rögzítik a régészek, a leíró fejezeteinkben is szerepelnek ilyenek.

A feldolgozó, értékelő részekben – tekintve, hogy temetőnk esetében a str. és a sírszám általában ugyanaz – már sírszámokat használtunk.